

Бала Ата-ананың болашағы, ұлыт мәдениетін жалғастырушы дәнекер, ұлыттың үміті, отанның болшағы, ұрпақтың жетелі жетерсіз болуы, сол ұлыттың тағыдырына барып саяды, сондықтан да ата-ана опалы ұрпақ, жетелі жеткіншек жетілдіру жолында өз ұрпағын өз дәстүрі бойынша жақсы тәрбиелеуге ерекше назар аударған.

Халықтық тиым сөздерінің ұрпақ тәрбиесінде өзіндік тәрбиелік құны бар болып, тиым сөздерінің мағынасын жете түсіну, ғылымдық

негізін жете тану және тиым сөздерді ұрпақ тәрбиесінде орынды қолданып, әдепті ұл, ибалы қыз, қайырымды азамат тәрбиелеп шығууда халықтық тиым сөздердің тәрбиелік рөлі өз алдына бір төбе.

1. «Қазақ ғұрып-әдет мәдениеті» ШҰАР Шинхуа баспасы. 2009-ж.

2. «Асыл қазына» ШҰАР Халық баспасы 2006-ж. 1-басылым.

3. «Білгенге маржан» ШҰАР жастар-өрендер баспасы 2002-ж.

А. Д. Малдыбай

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫ

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының 20 ғ-дың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, ақын, публицист, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы... Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ Білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924), Түркітанушылардың бүкілодақтық 1-құрылтайында (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады [1; 72-75 бб.].

Ғалым сауатсыз халықтың болашағын ойлап, жаны күйзелді. Қазақ халқы тұтынып отырған араб алфавитінің теріс жақтарын, кемшілік тұстарын көріп, өзгеріс енгізуді қажет деп санайды. Ол туралы ойын «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» сөйлеген сөзінде айтады. А. Байтұрсынұлының ойынша, жақсы әліпбидің мынадай қасиеттері болу керек: жақсы әліпби тілге шақ болу керек; Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады; әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс; Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс. Жақсы әліпбиге лайық бұл төрт сипатқа келмейтін әліпбидің бәрі де кемшілікті әліпби болмақ [2; 83 бб.].

А. Байтұрсынұлы қазақ балаларының өз ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсады. Жас ұрпақтың сауатын қазақша ашатын ұлттық жазу

таңбасының керектігін ұғады. Оған дейінгі мұғалімдер баланы өз ыңғайларына қарай не орыс, не араб жазуларын пайдаланып, түрліше оқытатын. Сондықтан, ол оқу жүйесін бір қалыпқа келтіру мақсатымен, балаларды оқытуда, әріп үйретуде жеңіл болуы үшін жас ерекшеліктеріне, ой-өріс, сана-сезімдерінің қалыптасуына қарай әліппе оқулық кітабын жазуды қолға алады. Ол үшін ең алдымен алфавиттегі әріптердің қолданылу ретін, жұмсалып орнын анықтауды мақсат етеді. Екінші орынға оқыту жүйесі мен мектеп, медресе, оқулық, т. б. Мәселелерді қояды. Шамамен 1910 жылдан бастап, араб жазуы таза сол күйінде қазақ тілі үшін жайлы еместігін байқап, оны қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, қайта түзетуді қолға алады. 1913 жылғы «Қазақтың» № 35 санында жарияланған «Жазу мәселесі» деген мақаласында А. Байтұрсынұлы дауысты дыбыстарды таңбалау жөнінде өз ұсыныстарын айтты. Ол өзінің айтқан пікірлерін Ғ. Мұса мырзаның айтқан пікірімен салыстыра отырып, араб графикасы негізіндегі қазақ жазуында о, у, ы, е әріптерінің қалай таңбалануы жөнінде өз концепциясын ұсынады [3; 47-48 бб.].

Араб жазуын қазақ тіліне лайықтап өзгерту үшін оған мынадай өзгерістер енгізу керек дейді.

1. Егер дауысты дыбыстар жуан айтылса, олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жуан айтылады, егер дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылады, яғни, дыбыстар үндестік заңына бағынсын деген пікірді білдіреді.

2. Дауысты дыбыстардың жіңішке айтылуы үшін жіңішкелік белгісі «дәйекшені» енгізу, оны сөздің алдына қою, ол қазақ тілін көп әріптіліктен құтқарады.

3. Әрбір дауысты дыбыстың өз таңбасын белгілеу.

Аталған мақаласында Ахмет Байтұрсынов қазақ тіліне тән дыбыстардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, олардың жазылу ретін, орнын, ерекшеліктері мен айырмашылықтарын көрсетеді. Араб жазуының түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіне сай келмейтін тұстарын, басы артық әріптерін алып тастау керектігін тәптіштеп түсіндіреді. Сондай-ақ ол араб жазуын мүлдем алып тастап, басқа алфавитті алуға қарсылығын білдіреді [3; 51 б.].

19-20 ғасырларда оқу-ағарту саласының 2 түрлі бағытта болуына байланысты (медреселер, орыс-қазақ мектептері) әліппелер де араб және орыс әліпбиімен жазылды. Қазақтың тұңғыш ағартушысы, педагог Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» (Орынбор, 1864), «Қазақтарға орыс тілді үйретудің бастауыш құралы» (Орынбор, 1871) оқулықтары тұңғыш рет орыс әліпбиімен жарық көрді. Алайда «Қазақ хрестоматиясы» сауат ашуға арналған әліппе емес, оқу мен жазуды меңгерген балалардың алған білімі мен дүниетанымын дамытуды көздейтін оқулық еді. Бұдан кейін А. Е. Алекторовтың, А. В. Васильевтің әліппелері жарық көрді. Олар екі бөлімнен (қазақша және орысша) тұрды. Оның авторлары К. Д. Ушинскийдің басқа ұлт балалары орыс тілін саналы меңгеру үшін өзінің ана тілінде санат ашуы қажет деген қағидасын ұстанды. Бірақ қолданылған әліппелер қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін түгелдей бере алмады. Түркі зиялыларын біріктірген «Жәдитшілер ұйымының» бір топ мүшелері де қазақ мектептері үшін жаңа оқулықтар жазды. Қазақ балаларын оқу мен жазуға төте жолмен үйретуді көздеді. М. Нұрбаевтың «Әліппесі» (Уфа, 1910), З. Ерғалиұлының «Қазақ әліппесі» (Қазан, 1910), М. Малдыбаев пен Ж. Аңдамасовтың «Қазақша ең жаңа әліппесі» (Қазан, 1912), К. Сырғалиннің «Қазақша әліппе кітабы» (Қазан, 1913), т.б. осындай серпілістен туған алғашқы оқулықтар еді. Алайда бұл аталған оқулықтар кең қолданыс таба алмады. Ал ғұлама ғалым А. Байтұрсыновтың жаңа әліпби үлгісімен жазылған «Оқу құралы» (Орынбор, 1912) қазақ мектептерінің әліппеге деген сұранысына толық жауап берді. Онда шәкірттердің сөздік қорын барынша сауат ашу жұмысына тиімді пайдалану мақсаты көзделді. Қазақ тіліндегі сөздердің дыбысталу ұқсастықтары мен ерекшеліктері

ескерілген ұтымды әдіс қолданылды. Сондай-ақ бір дыбысы ғана өзгерген сөздердің мағыналарын ажырату арқылы сөздің мағынасын нақтылау, қолдану дағдысын жетілдіру қалыптастырылды [4; 678 б.].

А. Байтұрсыновтың әріп өзгертудегі, алфавитке реформа жасаудағы бұл жаңалығы сол кездегі зиялы қауым арасында да пікірталас туғызады. Мерзімді баспасөз беттерінде оның алфавитті өзгертудегі, жаңалық енгізудегі еңбегін бірі қолдап, бірі қарсы шығып, айтыс ұйымдастырды. Сондай мақалалардың бірі 1913 жылғы «Қазақ» газетінде жарияланды. А.Күзембаев, А. Иманбеков, Ф. Тоқтарбеков сияқты азаматтар «Емле хақында» деген мақалада тіліміздің қажетін өтейтін әріптің жоқтығын айта келіп, бұл кемшіліктің орнын Ахмет Байтұрсынов толықтырғанын айтады. Оның еңбегінің мәнін, маңызын сөз ете отырып, былай дейді: «Байтұрсынов Ахмет мырзаның жазған әліппе оқу құралы дұрыс кітап қылып, оқытуға әбден жарайтын келіскен деп білдік. Ол мырзаның түзетіп шығарған белгілерінің кейбіреулері, біздің ойымызша, артық. Кейбіреулері кем болатын көрінеді». Сөйтіп олар өз ойларын айтып, бірқатар ұсыныстар жасайды. Бұл авторлардың ойынша, дәйекшенің керегі жоқ, себебі, сөздің жуан, жіңішкелігі сол сөздің ішіндегі дауысты дыбысқа байланысты болады.

Сонымен, 1910 жылдан бастап араб жазуын қазақ тіліне ықшамдап өзгерту жолында еңбек еткен ағартушы ұстаз Ахмет Байтұрсыновтың әр жылдары жазған мақалалары мен оқулықтарын талдаған кезімізде оның араб жазуын қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сай етіп өзгерткенін, араб жазуында жоқ әріптердің таңбасын өзі ойлап тапқанын көреміз. Мұндағы А. Байтұрсыновтың жетістігі қазақ тіліндегі дыбыстардың жуан, жіңішкелігіне қарай бөлінуін дәл белгілеп, әрбір дауысты дыбысқа арнап арнайы таңба белгілеуінде. Сонымен, оның араб графикасы негізінде жасаған алфавитінде 24 әріп бар. Осы 24 әріптің ішінен 16 таңба дайын күйінде алынған. 8 таңбаны өзі қосқан [3; 53 б.]. Профессор Е. Д. Поливанов өзінің «Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР» атты мақаласында А.Байтұрсыновтың араб графикасына енгізген реформасын «ғажап» деп бағалады. Бұл жобада араб алфавитіндегі қазақ дыбыстарын білдірмейтін кейбір таңбаларды алып тастау, қазақ тіліндегі ы, е, и, о, у дыбыстарының әрқайсысына жеке таңбалар алу ұсынылды. Жобадағы тағы бір ерекшелік – түрік тіліне тән сингормонизм заңдылығын мейлінше пайдалану. Сөйтіп, Ақаң жөндеген жаңа қазақ

алфавитінде бас-аяғы 24 әріп таңбасы болып шығады [5; 195 б.].

А. Байтұрсынұлының қазақ жазуына икемдеген араб алфавиті мектеп оқытушылары және басқа да қазақтың, татардың зиялы азаматтары тарапынан қолдау тауып, күнделікті өмірде қолданыла бастады. Осы алфавитпен «Қазақ» газеті (1913-1919), көптеген көркем әдебиет шығармалары шығып тұрды. Алайда бұл алфавит ресми түрде тек 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде ғана қабылданды [6; 17 б.]. Ахмет Байтұрсынұлының ұлылығы оның тек тұңғыш оқу құралын жазғанымен өлшенбесе керек, ең бастысы алғашқы оқулық тілінің терең халықтығында, сапалылығы мен біліктілігінде. «Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды...Яғни қазақ сөзінің қисынын келтіріп, өз нақышында жазу үшін сол тілде сауатын ашып, дағдыланған абзал». Ғалым мұны көрегендікпен айтқан-ау. Қазіргі таңдағы тілдік жағдай бұған толық көзімізді жеткізіп отыр [7; 13 б.] – деп баға береді А. Б. Салқынбай.

Ахмет Байтұрсынұлының латын әліпбиін енгізуді қолдаушылардың дәйектеріне қарсы ғылыми дәлелдері Президенттік мұрағат қорындағы Қазақ жазуын латындандыру мәселесі бойынша дискуссиялық кеңес құжаттарында кездеседі. Ол өзінің алдында сөйлеген Бәйділиннің жаңа алфавитке көшу туралы баяндамасының ғылыми емес, агитациялық сипатта болғанын ашып көрсетеді. «Мен мәселенің ғылыми жағына тоқталсам. Ең алдымен, араб шрифін латынмен ауыстыру өмірлік маңызы жоқ, тіпті, ешқандай қажеттілігі жоқ мәселе екендігін айту қажет. Біздің қолымызда басқа халықтардың жазуынан әлдеқайда барлық жағынан қанағаттандыратын жазу бар. Себебі алфавит адамзат ақыл-ойы жетпейтін зат емес. Алфавит мәдениетке жетелейтін қысқа жолды көрсететін ешқандай да құпия сапа мен қасиеттерге ие емес. Алфавит дегеніміз – белгілі бір тілдің негізгі дыбыстарын бейнелейтін шартты белгілердің жиынтығы. Алфавит тіл элементтерін толық әрі нақты берген сайын, оның оқу мен жазуға қолайлылығы, техникаға бейімділігі арта түседі. Алфавит артықшылықтары мен кемшіліктерін айқындауға болатын нәрсе. Біз, қазақтар, ертеден-ақ тіліміздің негізгі элементтерін анықтап, оларды тиісті таңбалармен белгілеп қойғанбыз, жақсы жазамыз, жақсы оқимыз, орыс, неміс, француз, ағылшындарға және басқаларға қарағанда тез әрі оңай сауаттана аламыз. Одан артық

не керек? Жоқ біздің өз жазуымызды латынмен ауыстыру керек екен дейді. Себебі ол біздікі емес, арабтыкі екен, араб жазуы дұрыс жазу мен заманауи техникаға бейімсіз екен» [8; 32 б.] – деп жазады.

Біз араб алфавиті негізінде өз әліпбиімізді жасадық. Сол секілді, араб харпін жазба машиналарына қолайландыру әдістерін де жетілдіріп жатырмыз. Соңғы жылдары тіпті, машинаға араб және орыс қарпін қатар енгізуге де қол жеткізілді. Түркі халықтарының 90 % ежелден араб шрифін қолданып келеді, және осы шрифт жүйесі негізіндегі жазу мәдениетін қалыптастырған. Жазба мәдениет ұғымына шрифт пен оны қолданумен байланыстының бәрі кіреді. Жазба мәдениеті қалыптасқан халықтарға шрифт жүйесін басқамен ауыстыру – оңай іс емес. Бір жүйеден екіншісіне сатылай өткеннің өзінде көп уақыт, құралдар мен күшті қажет етеді. Әсіресе, жазу мен оқуды параллельді екі жазу бойынша ұйымдастыру, параллельді баспаларды шығару қажет болады. Мұндай мәдени және материалдық мүмкіндікті қазақ халқы ғана емес, түркі халықтарының бірде бірі иеленіп отырған жоқ. Жаңа алфавитке өту үлкен қаржы, күш-қуат пен еңбекті талап етеді. Академиялық жұмыстарды жүзеге асыру, баспаханаларды жаратқандыру, параллельді баспа жұмыстарын игеретін ұстаздарды даярлау, т. б. – мұның барлығы 9-10 он күннің немесе 9-10 миллионның шаруасы емес. Сол себепті, харіпті өзгерту біз үшін ірі қоғамдық-экономикалық маңызы бар, үлкен жауапкершілікті талап ететін мәселе болып табылады. Халық, соның ішінде, сауаттылар жаңа алфавитке көшудің артықшылықтары мен пайдасы айқын көрініп тұрған жағдайда ғана бұл бастаманы қолдайтындығы сөзсіз. Керісінше, жаңа алфавиттің салыстырмалы түрде еш артықшылығы жоқ. Араб харпін латын әріптерімен өзгерту мәселесі көптеген ғалымдардың екі алфавитті салыстыра зерттеуге мәжбүрледі. Менің келтіретін дәйектерім жеке пікірім емес, осы мәселені зерттеген көпшіліктің зерттеулерінің нәтижесі болып табылады.

Екі шрифтті салыстыруда және оның қажеттілігі мен маңыздылығын айқындауда төмендегілер негізге алынуы керек:

- 1) Тілдің негізгі элементтерін бейнелеу дәрежесі;
- 2) Баспа және қолжазба мәтіннің оқылу тездігі;
- 3) Тез жазылуы және оқылуы;
- 4) Типографиялық техникаларға қолайлылығы;
- 5) Сауат ашу ісіндегі тиімділігі;

б) Баспа және қолжазба мәтіннің сыртқы әсемдігі мен көз гигиеналылығы - деп, осы критерийлер бойынша жеке-жеке салыстырмалы талдау жасайды.

Әліпбилердің тілдегі дыбыстарды толық бейнелеу дәрежесінен бастасақ. Қазақ тілінің дыбыстарын белгілеуде араб жүйесінің 19 әрпін өзгеріссіз, 5 әрпі өзгертумен алынды. Латын алфавитінде 15 әріпті ғана өзгеріссіз алуға болады. Ал 7 әріптің дыбысталуы мен жазылуына өзгешеліктер енгізілуі тиіс болады. Қазақ тілінің екі дыбысын белгілеуде сәйкес келетін латын әріптері жоқ. Сондықтан оларды ойдан қосуға тура келеді. Осыдан қазақ тілінің дыбыстарын бейнелеуде араб жүйесінің таңбалар қоры латын харпімен салыстырғанда артық екенін байқаймыз.

Енді, екі харіптің оқу процесін жеңілдетуге ықпалын салыстырып көрейік. Сауатты адам әр әріпті жеке-жеке емес, сөздерді бірден оқиды. Латын жүйесінің негізгі элементтері – әр түрлі үйлесімдегі тік таяқша мен доға. Латын жүйесі бойынша баспа жолы екі параллельді сызықтардың ортасында орналасады. Неміс профессоры Мейман тәжірибелік педагогика зерттеулерін жүргізу барысында ерекше белгілері бар немесе қосымша таңбалары бар әріптері тез оқылатындығын және сөзге үлкен сипаттылық беретінін дәлелдеді. Араб әріптерінде параллельді сызық жоқ. Нүктелер мен қисық сызықтар жеке сөзге үлкен сипат беріп оның оқылуын тездетеді. Араб жүйесі латын алфавитіне қарағанда тез оқылады. Араб жүйесіндегі баспа және қолжазба әріптер бірдей. Латын әрпінде бас әріптердің болуы шрифт реестрінің көлемін үлкейту секілді баспа ісінде қиындықтар туғызады. Латын әріптерін жазғанда сағат бағытына қарсы қимыл жасалады. Блонский адамның қолы немесе саусағын сағат бағытында қозғауға әсер ететін ұсақ бұлшықеттердің жақсы дамығандығын айтады. Сонымен қатар, араб әрпін жазғанда латындыкіндей үлкен шеңберлер емес, ұсақ қимылдар жасалады. Нәтижесінде араб әріптері әлдеқайда тез жазылады. Араб алфавиті барлық нүктелерін қосқанның өзінде латын әрпімен салыстырғанда 25-30 % аз қозғалыс импульсін береді [8; 34 б.]. Жоғарыдағыдай ғылыми нақты дәлелдерді келтіре отырып, А. Байтұрсынұлы бастаған зиялылар араб әліпбиінің маңыздылығын, және латыншылардың келтірген барлық аргументтеріне дәйекті жауаптар айта білді. Әрине тіл білімінің маманы Ахмет Байтұрсынұлының баяндамасының құнды болатыны сөзсіз еді.

Құжат соңында, баяндаманың қорытындысы да берілген:

1. Араб жазуы оқу және жазу үрдісіне тиімді.

2. Латын әрпіне қарағанда объективті сапасына байланысты сауат ашу ісінде қоғамдық маңызы зор.

3. Типографиялық техника және баспа өнімінің құны жағынан араб шрифтінің венециялық формасы латын шрифтінен тиімсіз болғанымен, реформаланған түрі әлдеқайда тиімді.

4. Жазба және терме машиналарына бейімді.

5. Алфавиттің әріп құрамы қазақ тілінің тәжірибелік орфографиясының қажеттіліктерін толық қанағаттандырады [8; 36 б.].

Сонымен, А. Байтұрсынұлы бастаған алаш зиялыларының араб жазуын жақтаудағы негізгі дәлелдері – бұл алфавиттің 12-13 жыл бойы қолданылып, орнығып қалғандығы, қазақ тілінің дыбыстық табиғатына лайықталып, өзгертіліп, қазақ мәдениеті мұқтажыдығын толық өтеп отырғандығы және оның дыбыс әдісімен оқыту ісіне айтарлықтай қолайлы болып шыққандығы. Сондай-ақ, А. Байтұрсынұлы бұл алфавиттің полиграфиялық мүмкіндіктері мен экономикалық тиімділік жақтарын да баса көрсетеді, жаңа-жаңа сауаттанып келе жатқан халқымыздың қайтадан сауатсыз болып қалатындығына, араб графикасымен жазылған дүниелерімізден қағажу қалып, тарихи санамыздың күңгірттенетініне де көңіл аудартады.

1. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2 т. 1993. - 720 б.

2. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. А., 2005. – 114 б.

3. Машканова Н. Т. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ жазуының реформаторы. Ф. ф. к. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. /Ғыл. жет.: фил. ғ. д., проф. Серғалиев М. С. Алматы, - 1994. – 154 б.

4. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1 т. 1998. - 720 б.

5. Тойшыбекова Ж. Қ. XX ғ. басында Қазақстанда латын алфавитіне көшу идеясының қалыптасуы //ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, № 1 (136). 2005. – 195-197 бб.

6. Әбілқасымов Б. Алфавитті өзгертудің тарихын зерделесек... // «Қайнар» университетінің хабаршысы. - 2001. № 1. 15-21 бб.

7. Салқынбай А. Б. Ахмет Байтұрсынұлы тағлымы //Қазақ әдебиеті. № 5, 2. 11. 2006. – 8 б.

8. ҚР Президенті мұрағаты, Қ. 141. т. 1. іс 1560. – 15-76 бб.

***

В статье рассматривается значение реформы А. Байтұрсынұлы и его вклад в развитие казахской письменности.

***

In the article considered value of A. Baitursynov's reform and his deposit in development of the Kazakh written language.